

Filip Suchoń (filip.suchon@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-3098-0025>

Katedra Urbanistyki i Architektury Struktur Miejskich, Wydział Architektury,
Politechnika Krakowska

Obiekty architektury sakralnej w fortyfikacjach austriackich XIX w. Otwarcie badań

Sacred architecture in 19th-century Austrian fortifications. A research gap

Streszczenie

W artykule opisano przykłady dzieł architektury sakralnej, towarzyszących dziełom fortyfikacyjnym szkoły austriackiej z XIX w. Podjęto próbę określenia zasobu, ustalenia typologii, a także wyjaśnienia i interpretacji tego dotychczas niezbadanego zjawiska. Zainicjowana kwerenda może stanowić wstęp do nowych badań na szerszym polu.

Słowa kluczowe: architektura sakralna, fortyfikacje, ochrona dziedzictwa, badanie historyczno-interpretacyjne

Abstract

The paper describes examples of sacred architecture accompanying the fortification works of the Austrian school of the 19th century. An attempt was made to identify the primary resource, establish a typology, and explain and interpret the phenomenon, so far unexplored. The initiated study may prelude new research in a broader field.

Keywords: sacred architecture, fortifications, heritage preservation, historical-interpretive study

1. WPROWADZENIE

W toku wojny istotne jest zmotywowanie żołnierzy do boju i zapewnienie im wysokiego morale podczas działań zbrojnych. Od starożytności wiadano, że hasłem zapewniającym taką motywację jest walka *pro aris et focis*: w trosce o bezpieczeństwo ognisk domowych oraz wiary i obyczaju, symbolizowanych przez ołtarze. W wojennej zawierusze opieka z nieba umacniała przede wszystkim obrońców – stąd w dawnych wiekach w każdym zamku wznoszono kaplicę zamkową, pozwalającą w trudnych chwilach krzepić ducha załogi. Skuteczność religijnego wsparcia poświadcza legendarna w Polsce obrona Jasnej Góry.

Wiek XIX wprowadził w miejsce kultu Boga nacjonalistycznie pojętą ojczyznę. Tym niemniej rola religii w budowaniu morale wojska nie została całkowicie zaniedbana: kapelani wojskowi i garnizonowe świątynie różnych wyznań byli wciąż obecni w strukturach wojskowych. W wielonarodowościowej c.k. monarchii, którą nacjonalizmy raczej rozsadały, niż jednoczyły, katolicyzm – stanowiący oficjalną religię Austrii – był uznawany za „klamrę spinającą monarchię habsburską” (Lorenz, 1967).

Gdy miejsce zamków zajęły nowoczesne twierdze i forty o całkowicie odmiennej architekturze, kaplica nie znalazła się w standardowym programie funkcjonalnym. Jednak w co najmniej kilku przypadkach fortyfikacje austriackie w takie budowle były wyposażone. Niniejszy artykuł jest im właśnie poświęcony. Można domniemywać, że dalsze badania historyczno-architektoniczne prowadzone w tym kierunku pozwolą uzyskać pogłębione wyniki w odniesieniu do Austro-Węgier i poszerzyć pole badań na fortyfikacje innych krajów europejskich.

1.1. CEL I ZAKRES

Celem niniejszego artykułu są opisanie, wyjaśnienie i próba interpretacji dzieł architektury sakralnej, towarzyszących dziełom fortyfikacyjnym szkoły austriackiej z XIX w., a także identyfikacja poszczególnych ich twórców. Ponadto naświetlone zostaną okoliczności związane z powstaniem tych obiektów, ich przebudowami oraz wpływami zewnętrznymi, które je ukształtowały.

Zakres terytorialny badania objął obszar byłego cesarstwa austriackiego i monarchii austro-węgierskiej. Badaniu poddane zostały dawne fortyfikacje austriackie w Polsce, we Włoszech i w Czarnogórze.

1.2. STAN BADAŃ

Poruszone w artykule zagadnienie w literaturze przedmiotu w zasadzie nie występuje. Nie doczekało się dotąd odrębnych opracowań – wszelkie publikacje o charakterze przekrojowym i syntetycznym traktują przede wszystkim o kwestiach strategii, rozwoju i technicznych rozwiązaniach fortyfikacji czy też całościowo ujętej historii fortyfikacji austriackich i (później) austro-węgierskich (m.in. Steinitz, Brosch-Aarenau, 1937; Rolf, 2011).

2. MATERIAŁY I METODY

Materiały, będące podstawą rzeczową dla przedstawionych dalej tez, zostały pozyskane przede wszystkim podczas kwerend archiwalnych — dokumentacje projektowe, powykonawcze i opracowania dotyczące rozwoju i rozbudowy twierdz, a także dostępna ikonografia, czyli nieliczne ryciny i fotografie z epoki. Posłużono się też dokumentacją fotograficzną, wykonaną przez autora *in situ* podczas podróży studialnych. Nieco więcej uwagi poświęcono obiektom nieistniejącym współcześnie, dokonując ich cyfrowej rekonstrukcji.

Strona historyczna stanowiła tło dla rozważań nad przestrzennymi i architektonicznymi zagadnieniami i dla ujęcia wszelkich elementów kształtujących zagospodarowanie zespołów fortyfikacji. Badanie historyczne miało zatem charakter typologiczny przez szkicowe opracowanie ówczesnego podejścia do projektowania obiektów sakralnych, towarzyszących fortyfikacjom w epoce monarchii naddunajskiej.

Począwszy od poszukiwania danych, przez identyfikację i organizację źródeł, zgromadzono dotychczas rozproszony materiał, sięgając do — skądinąd skąpych — źródeł austriackich, polskich, włoskich i czarnogórskich. Stąd też świadomość ograniczeń i zastrzeżenie, że rozpoznanie pierwotnego zasobu obiektów sakralnych w fortyfikacji austriackiej może nie być kompletne. Ze względu na braki w dokumentacji, występujące sprzeczności, a także złożony kontekst historyczny i kulturowy omawianego problemu, wymaga on stosownych, dalszych poszukiwań źródeł danych i rozwijania ich interpretacji.

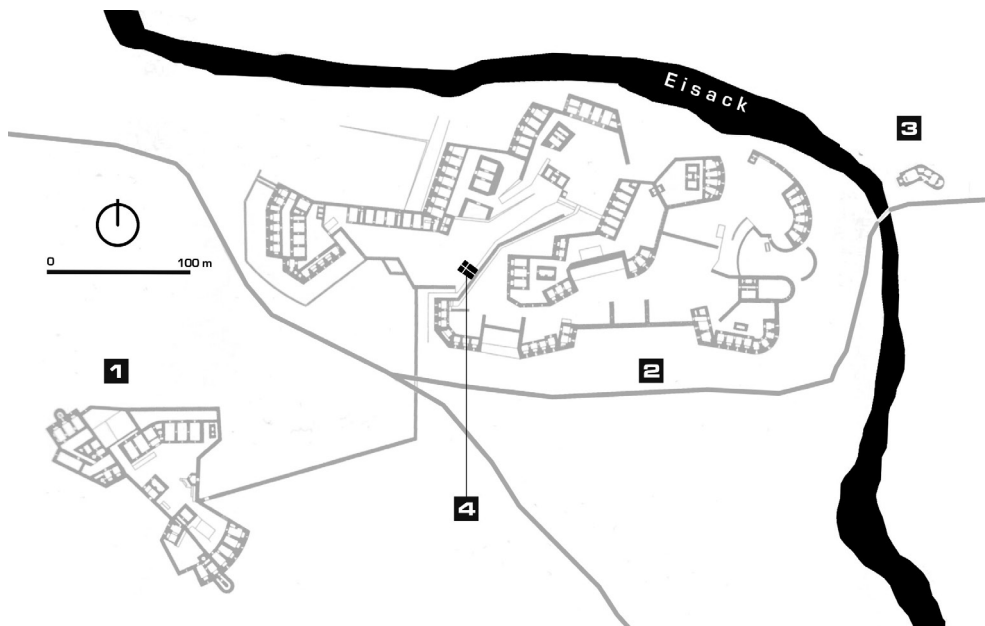
3. OPIS / ANALIZA

3.1. KAPLICA FORTECZNA W TWIERDZY FRANZENSFESTE

Twierdza Franzensfeste znajduje się w miejscowości o tej samej nazwie w dolinie rzeki Eisack (wł. Isarco) niedaleko Bressanone. Budowę rozpoczęto w 1833 r. za panowania cesarza Franciszka I (stąd jej nazwa), a ukończono w 1838 r. W ciągu zaledwie pięciu lat wzniesiono potężną pozycję, blokującą dostęp do północnego Tyrolu i w głąb monarchii w jednym z najważniejszych miejsc doliny. Twierdza ma skalę małego miasteczka i zajmuje teren o powierzchni 6,5 hektara. Zaprojektowana została przez inżyniera generała Franza von Scholla (1772–1838). Miał on decydujący wpływ na rozwój fortyfikacji w Austrii i Związku Niemieckim w przełomowej epoce przejścia od tradycyjnego systemu bastionowego do fortyfikacji poligonalnych i twierdz fortowych (ÖAW, 1982).

Na dużym wewnętrznym dziedzińcu (placu broni) tzw. umocnienia niższego (oryg. *Talwerk*) znajduje się kaplica forteczna, która jest jednym z pierwszych neogotyckich budynków powstałych na południe od Alp. Zbudowano ją w 1844 r., a siedem lat po inauguracji twierdzy (22 października 1845 r.) poświęcił ją biskup Bernhard Galura z Bressanone (niem. Brixen).

Kaplicę zaprojektował kapitan szefostwa fortyfikacji w Franzensfeste, Gedeon baron Radó von Szent-Martony (1811–1876) – późniejszy generał i szef wojsk inżynieryjnych podczas wojen w latach 1859 i 1866. W późniejszych latach przysłużył się on do rozwoju austriackich fortyfikacji w północnych Włoszech (ÖAW, 1982: 381).

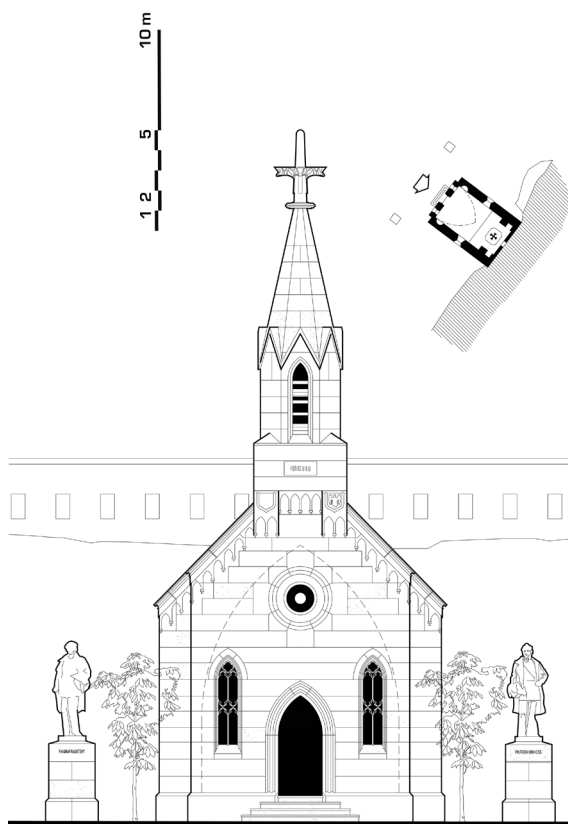
Il. 1. Plan sytuacyjny twierdzy Franzensfeste – rekonstrukcja stanu z ok. 1845 r.: 1 – umocnienie wysokie (oryg. *Höhenwerk*), 2 – umocnienie niższe (oryg. *Talwerk*), 3 – blokhauz strzegący mostu, 4 – kaplica forteczna (oryg. *Festungskapelle*). Rys. aut. na podst. dokumentacji archiwalnej

Kaplica posiada niewielką prostokątną nawę, do której od wschodu przylega prostokątna apsyda. Od zachodu nad wejściem do kaplicy umieszczono okrągłą rozetę, nad którą góruje kwadratowa wieżyczka-sygnaturka, zwieńczona kamiennym kwiatem. Szczyty elewacji dekorowane są płytkim fryzem arkadkowym. Sklepienie ostrołukowo wewnątrz jest kameralne i może pomieścić do 30 osób. W kontekście użytego detalu, charakterystycznego dla motywów architektury neogotyku, zaskakująca jest kasetonowa dekoracja sklepienia, przywodząca na myśl klasyczny styl rzymskiego Panteonu. Pierwotnie, na osiowo ustawionych przed kaplicą cokołach, stały dwa posągi marszałków Josefa Grafa Radetzky'ego i Heinricha barona von Hessa (il. 2).

Pod koniec XIX w. twierdza była wykorzystywana jedynie jako skład prochu. W 1918 r. Franzensfeste znalazło się pod panowaniem włoskim i było używane przez wojsko aż do 2003 r.

Po przejściu przez prowincję Południowego Tyrolu pojawiły się nowe możliwości zachowania tego zabytku kultury: dawna twierdza ma stać się miejscem spotkań i wymiany kulturalnej.

W 2008 r. była jednym z czterech miejsc, w których odbywało się Europejskie Biennale Sztuki Współczesnej, a w 2009 r. gościła regionalną wystawę Południowego Tyrolu. W grudniu 2009 r. forteczną kaplicę poświęcono dwojgu świętym: Barbarze i Janowi Chrzcicielowi.

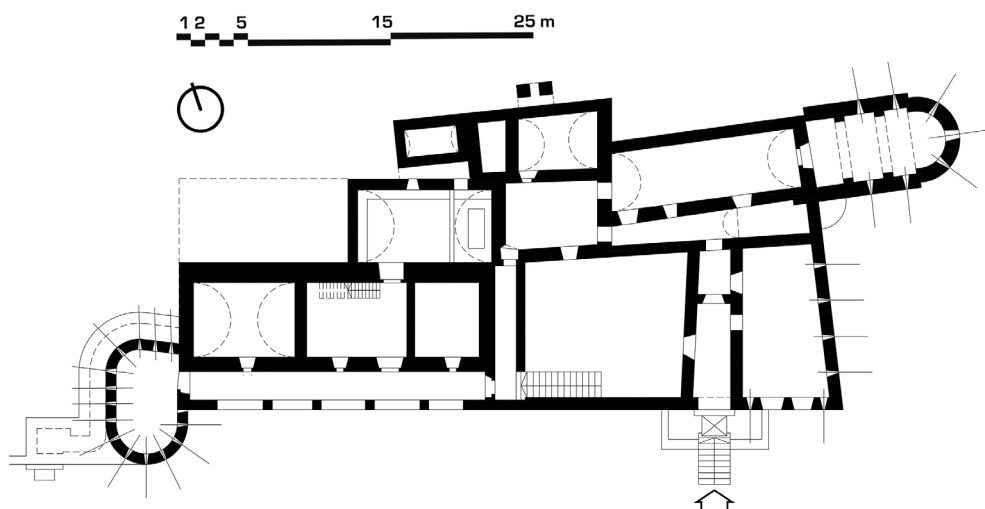

Il. 2. Elewacja wejściowa (północno-zachodnia) kaplicy fortecznej we Franzensfeste, stan z 1916 r. Rys. aut. na podst. fotografii archiwalnej (za: Pizzinini, 2016: 341)

3.2. FORT STANJEVIĆ

Na niespokojnym, górskim pograniczu Dalmacji i Czarnogóry, w latach 40. XIX w. Austriacy zbudowali łańcuch ufortyfikowanych strażnic. Każdy z tych małych fortów miał zapewniony kontakt wzrokowy z co najmniej jednym sąsiednim obiektem, dzięki czemu załogi mogły komunikować się za pomocą telegrafu optycznego. Oprócz kontaktu wzrokowego wszystkie forty były ze sobą połączone tzw. drogą Pandurów [Pandurzy – werbowane z lokalnych mieszkańców oddziały straży granicznej]. Droga była na tyle szeroka, aby mogły nią przejść zwierzęta i przejechać powozy. Ułatwiała to i przyspieszała zarówno logistykę, jak

i prowadzenie skoordynowanej obrony z szybkimi przerzutami rezerw. Z Budvy (wł. Budua) do Brajići droga wspiła się od wybrzeża Adriatyku ku przełęcz przy wiosce Brajići. Na północny zachód od Brajići droga prowadziła do klasztoru Stanjevići, fortu Goražda i przez ufortyfikowaną przełęcz Trojica/Trinita do starego miasta Kotoru. Na południowym wschodzie droga biegła do klasztoru św. Spirydona i fortu Spiridione (1842). Dalej na południowy wschód znajdowały się forty Kopač (1845) i Presieka (1846), w najbardziej wysuniętym na południe punkcie monarchii.

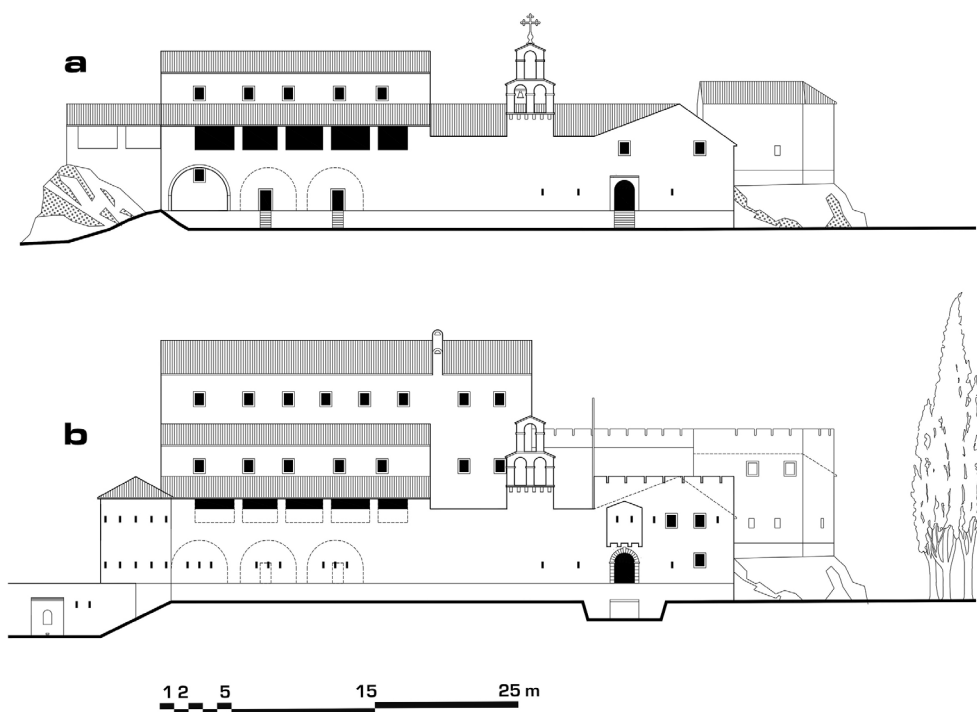
Il. 3. Fort Stanjević – rzut parteru, stan z ok. 1847 r. Rys. aut. na podst. dokumentacji archiwalnej

W miejscu dzisiejszego monasteru Stanjevići (oryg. wł. *Stagnevich*, czarnog. *Manastir Stanjevići*, pol. *Staniewicze*), na wysokości 800 m n.p.m. i w odległości ok. 17 km od Budvy, znajdował się wenecki fort. Weneccjanie przekazali go w 1717 r. władcy Czarnogóry, aby ten mógł schronić się przed Turkami podczas najazdu. Biskup Danilo przekształcił fort w klasztor, a w 1736 r. biskup Sava zbudował tam kościół Św. Trójcy i utworzył prawosławne seminarium (Kapisoda Stanjević, 1998).

Monaster Stanjevići miał charakter warowny i składał się z dwóch masywnych budynków. Na niższym poziomie znajdował się dziedziniec wejściowy z główną bramą i rząd sklepionych pomieszczeń gospodarczych. Wyższy budynek był wykorzystywany do celów mieszkalnych. We wschodniej części założenia znajdował się wspomniany wcześniej kościół Św. Trójcy. Była to jednonawowa budowla z półokrągłą apsydą, zbudowana z czerwonego i szarego kamienia, ułożonego w naprzemiennych rzędach. Wnętrze było sklepione prostym sklepieniem kolebkowym na gurtach. Zachodnia, wejściowa elewacja kościoła znajdowała się wewnątrz zabudowań. Wygląd założenia klasztornego w 1768 r. został uwieczniony przez Antonia Mosera w serii rysunków „Prospetti del Convento di

Stagnevich”, zawierających widoki elewacji, rzuty i przekroje (Tonini, Cristante, 2009: 10–11). W Stanjevići władca Piotr I Petrowicz-Niegosz – po śmierci kanonizowany – ogłosił pierwszy czarnogórski kodeks prawny (1798).

W 1839 r., aby usunąć kłopotliwe enklawy z terytorium Austrii, rząd austriacki po kilkuletnich staraniach kupił od Królestwa Czarnogóry kompleks zabudowań (*Konzept...*, 1831). Monaster został przekształcony w austriacką strażnicę graniczną, z czym mieszkańcy okolicy nie mogli się pogodzić – ich zdaniem miejsce kultu świętego zostało w ten sposób sprofanowane.

Il. 4. Stratygrafia elewacji południowej: a) monaster Stanjevići, stan z 1768 r.; b) fort Stanjević, stan z 1847 r. po austriackiej przebudowie. Rys. aut. na podst. dokumentacji i ikonografii archiwalnej

Zabudowania klasztorne, począwszy od 1846 r., przebudowano w formule koszar obronnych (oryg. *Defensions-Caserne*) (FLDC, 1847a). W ramach adaptacji do ówczesnych wymogów pola walki do kompleksu dobudowano kaponierę – basztę ze strzelnicami karabinowymi. Z wnętrza baszty poprowadzono potężną, umożliwiającą ukryte dojście do ujęcia wody, gdyż źródło miało żywotną wartość dla garnizonu. Ulepszona została obrona bramy wejściowej przez wykonanie fosy przedbramnej, mostu zwodzonego i płytkiego wykusza ze strzelnicami karabinowymi nad otworem bramy. Dawne pomieszczenia klasztorne i nawę kościoła przeznaczono na cele magazynowe, a w ich ścianach wykonano rzędy wąskich strzelnic karabinowych,

zapewniających obronę czołową i flankowanie muru zewnętrznego. Zlikwidowana została część stromych dachów, zastąpionych otwartymi tarasami obronnymi, obwiedzionymi murem z krenelażem. Wzniesiony został dwukondygnacyjny budynek koszar jako dominujący w krajobrazie element nowego założenia (za: FLDC, 1847a). Załoga fortu składała się z oficera i 30 szeregowych. O sakralnej proveniencji fortu świadczyła pozostawiona w murze zewnętrznym trójosiowa dzwonnica parawanowa (il. 4). Widok perspektywiczny fortu po przebudowie – choć nie do końca zbieżny w detalach z projektem – został odwzorowany na rycinie z epoki (Sandmann, 1841–1851). Rysunki inwentaryzacyjne i powykonawcze fortu sporządził podporucznik Carl Mossig. Podpisy na dokumentacji złożyli ponadto podpułkownik Lazarus Mamula, kierownik prac fortyfikacyjnych (oryg. *Fortifications-Districts-Director*) w Dalmacji i Albanii, oraz kapitan Carl Lobinger, kierownik prac fortyfikacyjnych w Kotorze (oryg. *Fortifications-Local-Director*) (za: *Militär-Schematismus...*, 1847: 413, 414, 417).

Podczas powstania w Zatoce Kotorskiej w październiku 1869 r. fort został podstępem zdobyty. Powstańcy przejęli zapasy żywności, amunicji i znaczną ilość materiałów wybuchowych. Na początku listopada 1869 r. nastąpiła potężna eksplozja prochu składowanego w forcie, całkowicie i trwale go rujnując.

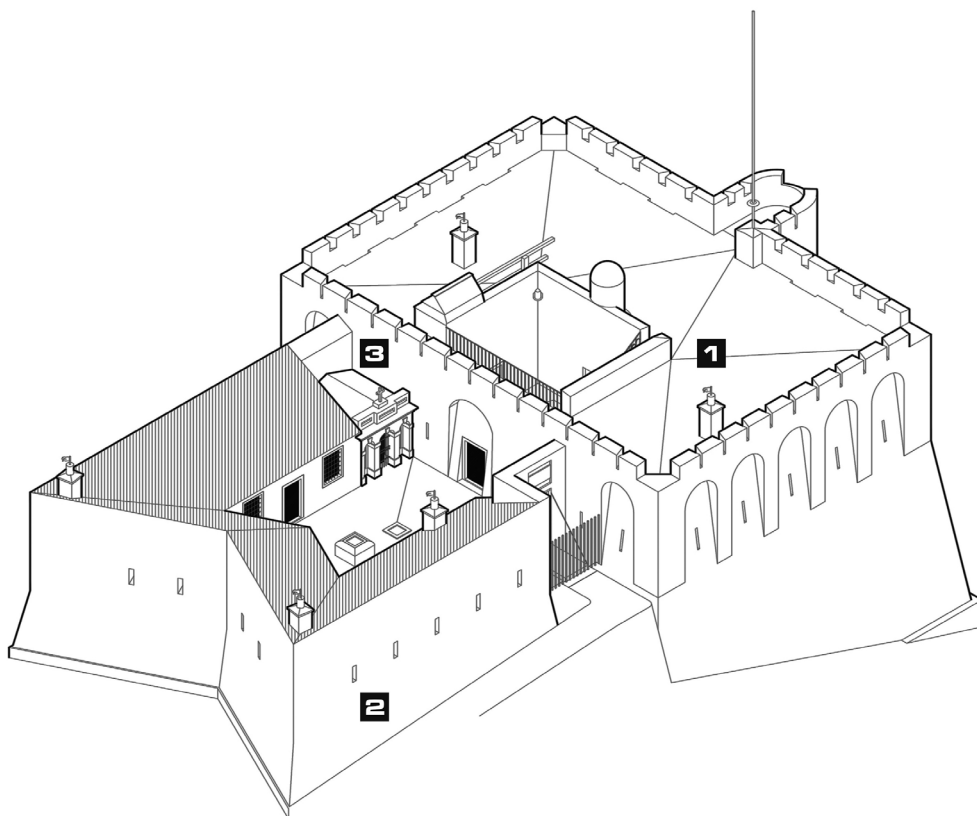
Dopiero w 1994 r. rozpoczęto wieloletni proces stopniowej odbudowy kompleksu klasztornego według projektu architekta Slobodana Dragovića. Jest to współczesna kreacja w duchu postmodernizmu, swobodnie operująca historycznymi formami. Zamysłem twórcy było odtworzenie XVIII-wiecznej formy klasztoru, ale wprowadził on chociażby zupełnie ahistoryczną basztę z loggią w śladzie austriackiej kaponieri.

3.3. KAPLICA W FORCIE KOPAČ

Fort Kopač (pierwotna pisownia: *Copacz, Kopacz*) wzniesiono w izolowanej lokalizacji, na skalistym wzgórzu o tej samej nazwie (690 m n.p.m.). Załogę stanowić miało 31 szeregowych pod komendą oficera. Fort ten był murowaną z ciosów kamiennych, przysadzistą wieżą obronną na rzucie prostokąta z otwartym atrium. Dolny poziom wieży był sklepiony, mieścił izby mieszkalne załogi wraz z kuchnią i magazynami. Górny poziom stanowił odkryty taras obronny, obwiedziony murowanym przedpiersiem z krenelażem. W narożach tarasu pozostawiono szersze strzelnice, umożliwiające prowadzenie ognia z lekkich armat. Szyję fortu tworzył mur o kleszczowym narysie, opasujący niewielki dziedziniec u podstawy wieży. W murze tym umieszczono bramę wejściową z mostem zwodzonym, poprzedzoną niewielką fosą i zamknięciem z kraty fortecznej. Rząd wąskich strzelnic karabinowych służył okrężnej obronie ogniem czołowym. Niewielka kaponiera zapewniała boczną obronę ściany wieży, a pionową obronę – odpowiednie pochylenie lica murów wieży, pozwalające na ostrzał przez otwory strzelnicze w tarasie górnym.

Wokół dziedzińca przy bramie znajdował się ciąg pomieszczeń nakrytych pulpitowym dachem. Mieściły wartownię i mogły zapewnić schronienie dla dodatkowych 60 żołnierzy

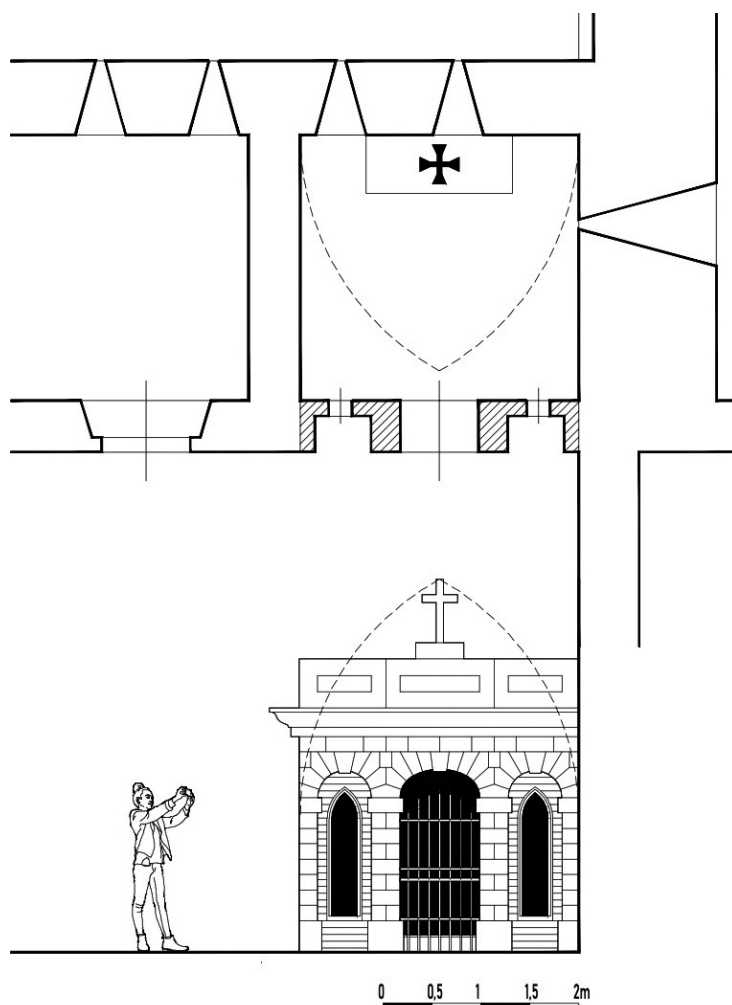
ochrony pogranicza. Zarówno pod dziedzińcem, jak i w podziemnej kondygnacji wieży wykonano cysterny do gromadzenia wody opadowej (FLDC, 1847a). Dokumentację powykonawczą fortu kreślił kierujący budową Friedrich Milatzek, tytułujący się jako fortyfikacyjny mistrz murarski (oryg. *fortifikatorisch Mauerpolier*). Kontrasygnaty udzieliłi oficerowie austriaccy, wspomniani wcześniej: podpułkownik Lazarus Mamula i kapitan Carl Lobinger. Temu ostatniemu, jako szefowi lokalnego organu wojskowego, można przypisać autorstwo projektu.

Il. 5. Widok aksonometryczny fortu Kopač od strony bramy wejściowej, rekonstrukcja stanu z 1847 r.: 1 – taras bojowy, 2 – szczyt fortu, 3 – kaplica. Rys. aut. na podst. dokumentacji archiwalnej

W narożniku dziedzińca, naprzeciw bramy wejściowej do fortu, umieszczone zostało pomieszczenie kaplicy. Wnętrze miało powierzchnię zaledwie siedmiu metrów kwadratowych, z czego znaczną część zajmowała mensa ołtarzowa. Kaplica została wykonana z kamienia i cegły, oparta na rzucie prostokąta, nakryta ostrołukowym sklepieniem i dwuspadowym daszkiem. Elewacja wejściowa otrzymała dekorację z boniowanego tynku w formie klasycyzującego portyku: cztery pilastry, nad nimi gzyms i attyka zwieńczona kamiennym krzyżem.

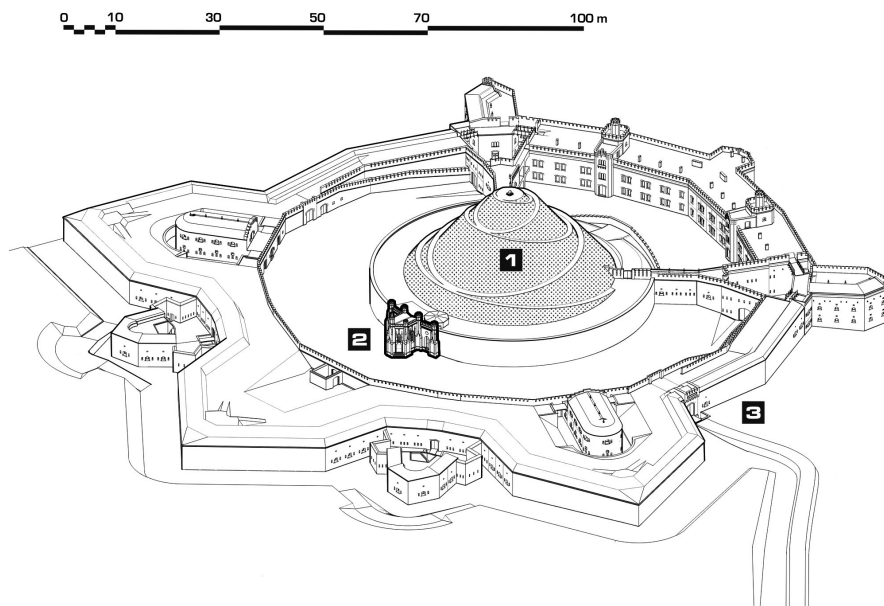
Pomiędzy pilastrami, w polach z nieotynkowanej cegły, umieszczone były wąskie, ostrołukowo sklepione otwory. Wejście zamknięte było prostą metalową kratą (FLDC, 1847a). Kaplica powstała w trakcie budowy fortu, jednakże zamykała pole ostrzału ze strzelnicy w ścianie wieży, a ołtarz blokował dostęp do kolejnych dwóch strzelnic w murze, co może wskazywać, że nie była pierwotnie przewidziana w projekcie (il. 6).

Il. 6. Kaplica w forcie Kopač – elewacja wejściowa i rzut. Rys. aut. na podst. archiwalnej dokumentacji projektowo-wykonawczej

Cała linia tych granicznych fortyfikacji została opuszczona w 1880 r., a poszczególne obiekty – w tym fort Kopač – uprzednio zburzono (*Detailbeschreibung von Albanien...*, 1900).

3.4. KAPLICA BŁ. BRONISŁAWY W FORCIE KOŚCIUSZKO

Il. 7. Widok aksonometryczny fortu Kościuszko – rekonstrukcja stanu z ok. 1914 r.: 1 – kopiec, 2 – kaplica bł. Bronisławy, 3 – droga dojazdowa i brama fortu. Rys. aut. na podst. modelu P. Opalińskiego

W Krakowie, na wzgórzu bł. Bronisławy (308 m n.p.m.) od 1702 r. istniała barokowa kaplica (fundacja ks. Suchodębskiego). Ciekawym dokumentem, ukazującym kaplicę na kulminacji wzgórza, jest austriacka mapa wojskowa z 1796 r. (*Situations Plan...*), sporządzona jeszcze przed usypaniem kopca Kościuszki (1820–1823). Legendę mapy uzupełnia informacja: „kaplica, która jest jeszcze o 60 stóp [ok. 19 m – przyp. aut.] wyższa niż najwyższa kota wysokościowa” (oryg. *Capelle welche noch um 60' höher ist als die höchste Cotte*).

Fort Kościuszko został wzniesiony w latach 1850–1856. Jego głównym zadaniem było panowanie nad dolinami Wisły (na południe) i Rudawy (na północ). Stanowił również doskonały punkt obserwacyjny. Podczas budowy fortu istniejąca kaplica została rozebrana, a podstawę kopca obwiedziono murem oporowym (Janczykowski, 1994). Wojskowe władze austriackie zobowiązały się do odtworzenia kaplicy na własny koszt, wobec społecznych protestów po zburzeniu dotychczasowej świątyni. Stąd też w projekcie fortu uwzględniono lokalizację neogotyckiej kaplicy, choć w odmiennym od zrealizowanego kształcie (BBDK, 1851–1852). Budowę obiektu, wkomponowanego w mur oporowy kopca, rozpoczęto w 1856 r., a zakończono w 1860 r. Kaplicę konsekrowano we wrześniu 1861 r. Budynek miał wyjątkowy i odrębny charakter prawno-własnościowy. W 1856 r. kopiec wraz z „jedną morgą wiedeńską ziemi u podstawy” oraz z gruntem pod budowę kaplicy bł. Bronisławy został bowiem wpisany

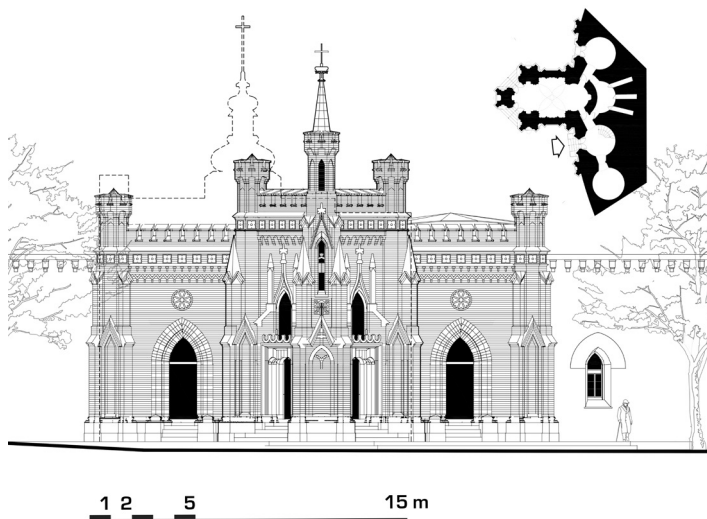
w księdze wieczystej jako własność Narodowej Fundacji Mogiły (Pomnika) Tadeusza Kościuszki, stanowiąc jedyny niepodległy skrawek Polski (Rokosz, 2001).

Autorem zrealizowanego projektu kaplicy jest Feliks Książarski (1820–1884), uznany krakowski architekt epoki historyzmu. Współpracował on z austriackimi władzami wojskowymi, projektując na ich zlecenie główny szpital garnizonowy i szpital rekonwalescentów na wawelskim wzgórzu, koszary Franciszka Józefa I oraz ujeżdżalnię wojskową „Pod Kapucynami” (Białkiewicz, 2008: 47–48).

Niewielkie wnętrze obiektu mieści kaplicę z ołtarzem, ambit za kaplicą (kolumbarium) oraz klatkę schodową wiodącą na kopiec.

Elewacje kaplicy w eksponowanych partiach murów ceglanych utrzymane są w naturalnej kolorystyce ceramiki, z cegłami jasnymi (beżowymi) i glazurowanymi ciemnymi (granatowo-czarnymi), podkreślającymi plastykę dekoracji i podziały kompozycyjne.

Wątki ceglane wzbogacają kamienne detale – cokoły, daszki, elementy ozdobne, utrzymane w stylistyce neogotyckiej. Wykonano je z piaskowca i jasnego wapienia pińczowskiego (Mrzygłód-Tomasik, 2018: 5). Schody w portalu, będącym zarazem wejściem na kopiec, wykonano z ciosów piaskowca. W partiach dekoracyjnego krenelaża zastosowano również powtarzalne elementy wykonane z terakoty (il. 8). Wnętrze kaplicy pokryte było zaprawą wapienno-piaskową, położoną na murze ceglany. Obok drzwi wejściowych wmurowano dwie kropielnice z marmuru dębnickiego. Utrzymana w stylu neogotyckim dekoracja sklepienia – imitująca konstrukcję: zworniki, wsporniki, żebra – była oryginalnie wykonana z masztykatorskich (Mrzygłód-Tomasik, 2018: 22).

Il. 8. Elewacja wejściowa (zachodnia) kaplicy bł. Bronisławy. Przerywaną linią oznaczono sylwetę zburzonej, barokowej kaplicy. Rys. aut. na podst. inwentaryzacji arch. B.A. Kulki

4. INTERPRETACJA

4.1. FESTUNGSKIRCHE – „KOŚCIÓŁ FORTECZNY”

Działalność kościołów wojskowych była dotowana przez Ministerstwo Wojny (k.u.k. Kriegsministerium/Reichkriegsministerium, 1917) oraz fundusze celowe (k.u.k. Kriegsministerium/Reichkriegsministerium, 1903), a część środków pozostawała w gestii władz wojskowych, odpowiedzialnych za budowę i utrzymanie fortyfikacji – terenowe dyrekcje inżynierii (oryg. *Genie-Direction*).

Schemat finansowania zawierał kwoty ryczałtowe, z których miały być zaspokajane potrzeby wojskowych kościołów garnizonowych i kaplic szpitalnych: „Kwoty ryczałtowe: a) w przypadku kaplic szpitalnych – ze skarbca szpitalnego, b) dla kaplic domów inwalidów z funduszu domów inwalidów, c) kaplice i kościoły przy stadninach z funduszu stadnin, dla innych kościołów i kaplic z funduszy tej Dyrekcji Inżynierii, która jest odpowiedzialna za ich budowlane utrzymanie” (K.k. Armee-Verordnungsblatt, 1859).

Kościół garnizonowy nie różnił się statusem od kościoła parafialnego (drugiego w hierarchii po katedrze), o ile garnizon tworzył zamkniętą parafię. Dlatego też kościół garnizonowy nie posiadał specjalnej formy prezbiterium, a jedynie hierarchiczna struktura armii (naczelný wódz, generałowie, oficerowie sztabowi, oficerowie, podoficerowie, poborowi, kobiety różnych klas, urzędnicy wojskowi itp.) znajdowała odzwierciedlenie w układzie zgromadzenia świeckich (Gurlitt, 1906: 21). Szczególny nacisk kładziono na zmieszczenie dużej liczby miejsc na parterze (w nawie).

Kościoty garnizonowe (oryg. *Garnisonskirche*) wyznania rzymsko-katolickiego znajdowały się w Budapeszcie, Terezynie (Theresienstadt), Ołomuńcu (Olmutz), Trieście (Triest), Pradze, Karlovych Varach (Karlsburg) i Brnie (Brunn). We wspomnianych dokumentach występują również garnizonowe zbory ewangelickie w Wiedniu i w Pradze.

Dodatkowa, mniejsza świątynia przeznaczona była zazwyczaj na śluby, chrzty i „takie uroczystości, na które nie ściągały większe masy wojska” (Gurlitt, 1906: 23).

W źródłach historycznych występuje termin *Festungskirche* – w wolnym tłumaczeniu „kościół forteczny”. W 1859 r. tak zaszerogowane były kościoły w Arad, Josefovie (Josephstadt), Komornie (Komorn) i Ołomuńcu (Olmutz). Były to jednak kościoły garnizonowe, znajdujące się jedynie w obrębie rozległych terytorialnie, starych (XVIII-wiecznych) twierdz bastionowych. Brak zatem było bezpośredniego związku przestrzennego i funkcjonalnego z obiektami fortyfikacyjnymi zdolnymi do samodzielnej obrony (fortami).

4.2. FESTUNGSKAPELLE – „KAPLICA FORTECZNA”

W średniowieczu kaplicę rozumiano jako oddzielne pomieszczenie przeznaczone do celów kultowych, konstrukcyjnie połączone z większym budynkiem – zamkiem, szpitalem, ratuszem czy kościołem. Obecność konsekrowanego ołtarza była koniecznym warunkiem uznania pomieszczenia za kaplicę. W tym sensie kaplica była tym, co Kościół katolicki nazywał na początku XX wieku kaplicą domową (niem. *Privat Oratorium*) – pomieszczeniem urządzonym z upoważnienia apostołskiego we wnętrzu prywatnego domu, bez dostępu osób postronnych, w celu tymczasowej celebracji na rzecz jednego lub kilku mieszkańców, i zaopatrzonym w błogosławieństwo (łac. *benedictio*), a nie w konsekrację (łac. *consecratio*). Kaplice publiczne mogły być natomiast wznoszone za zgodą biskupa, otwarte dla kultu do ogólnego użytku i musiały być dostępne z przestrzeni publicznej (dosłownie „z ulicy” (Gurlitt, 1906: 25)). W przypadku kaplic w pałacach biskupich, kolegiach, szpitalach i klasztorach ostatni warunek można rozumieć jako oznaczający, że kaplica musiała być otwarta dla publiczności. Zatem nie skala przesądzała o tym, czy budynek był kościołem garnizonowym (parafialnym) czy kaplicą, ale jego liturgiczne przeznaczenie (Gurlitt, 1906: 27).

4.3. INNE ZASTOSOWANIA MILITARNE

Austriackie władze wojskowe przygotowywały skrupulatne inwentaryzacje obiektów cywilnych do wykorzystania w przypadku konfliktu zbrojnego, a raporty takie były przygotowane dla poszczególnych krajów koronnych (*Beschreibung...*, 1900). Obiekty dzielono na dwie kategorie – odpowiednie pomieszczenia do ulokowania rannych i chorych oraz odpowiednie do magazynów prowiantowych i innych.

Przeznaczenie pomieszczeń klasztornych dla chorych i rannych było zbieżne z pierwotną funkcją szpitalną. Wykazy obejmowały jednak również czynne świątynie – wielu wyznań i obrządków. W Pożedze we wschodniej Chorwacji planowano urządzenie szpitali polowych zarówno w katolickiej kaplicy franciszkanów, w kościele greckokatolickim (cerkwi), jak i w synagodze. W samym Osijeku były to: kościół św. Jakuba (60 chorych w porze letniej), konkatedra św. Piotra i Pawła (również 60 chorych w porze letniej), kościół św. Michała (w lecie 110 chorych), kościół św. Antoniego (w lecie 60 chorych), serbska prawosławna cerkiew p.w. zaślnięcia NMP (w lecie 50 chorych) oraz serbska prawosławna cerkiew p.w. Imienia NMP (50 chorych w lecie).

Jako potencjalne magazyny brano pod uwagę przede wszystkim pomieszczenia w cywilnych budynkach (szkoły, magazyny, sale gimnastyczne, zabudowania fabryczne, składy żywności – w tym dworskie i gminne), ale również powierzchnie w obiektach sakralnych. Na przykład na terenie Sławonii i Dalmacji przewidywano urządzenie magazynów prowiantowych w monasterze Beočin (pojemność 500 m³), na krużgankach klasztoru franciszkanów w Brodzie (945 m³) i w serbskim prawosławnym klasztorze Hopovo (810 m³). Z kolei w Varaždinie (Warasdin) na składy miały być przeznaczone: wotywna kaplica św. Rocha, kaplica św. św. Fabiana i Sebastiana oraz klasztor franciszkanów.

4.4. WYNIKI BADAŃ

Badane przykłady Franzensfeste i Kopač reprezentują typy kaplic prywatnych, służących garnizonowi fortów, z brakiem dostępu dla osób postronnych („odprawiano tam nabożeństwa dla oddziałów pełniących wartę”), czego pewną przesłankę stanowić może również brak patronów kaplic podczas ich militarnego okresu użytkowania. Z kolei kaplica bł. Bronisławy przy forcie Kościuszko była kaplicą publiczną, zlokalizowaną na eksterytorialnym gruncie, z zapewnionym dostępem wiernych – choć utrudnionym i reglamentowanym. W Poniedziałek Wielkanocny 1869 r. doszło nawet do gwałtownego incydentu, kiedy wzburzony tłum wiernych sforsował zamkniętą bramę fortu (Gordziałkowski, 2001: 18–19).

Kontekst przestrzenny obiektów sakralnych był ściśle zdefiniowany przez funkcję obronną głównego dzieła, któremu towarzyszyły, i dyspozycję jego elementów (stanowiska, ukrycia, przeszkody). Fortyfikacje przed wprowadzeniem pocisków artyleryjskich o działaniu minowym (eksplodujących) lokalizowane były w widocznych miejscach przy ważnych szlakach komunikacyjnych, na kulminacjach wzgórz lub w pobliżu górskich szczytów. Wydatna ekspozycja była elementem demonstracji siły i dominacji politycznej nad okolicą, podobnie jak działo się to w minionych epokach historycznych.

Skala obiektów sakralnych była niewielka, podporządkowana głównej funkcji założenia obronnego. Ich wyraz architektoniczny, a precyzyjniej określając – dekoracja i kostium historyczny, a także dobór materiału elewacyjnego, nawiązywały do stylistyki dzieła fortyfikacyjnego (licowa cegła w forcie Kościuszko, kamienne ciosy w twierdzy Franzensfeste).

Projektanci posłużyli się utrwalonymi w odbiorze społecznym, modelowymi, historycznymi wzorcami budowy sakralnych. Bogata rzeźbiarska dekoracja wnętrza została pokazana w niezrealizowanym projekcie kaplicy w forcie Sandberg twierdzy Komarno (Komorn). W ostrołukowo sklepionej nawie głównej, na przyściennych, zawieszonych konsolach, miały stanąć figury świętych. Intrygującym zabiegiem było zamierzone umieszczenie w sklepieniu nad ołtarzem otworu – *oculusa*, oświetlającego mroczne, pozbawione okien wnętrze. Projekt autorstwa pułkownika Gustava Stelczyka powstał jako ostatni z omawianych tu przykładów – w lutym 1863 r. (GDK, 1863).

Styl neogotycki od drugiej połowy XIX wieku stał się obowiązującym stylem architektury sakralnej, a tendencja ta utrzymywała się w różnych wyznaniach chrześcijańskich również przez wiek XX (Malinowska-Petelenz, Suchoń, 2022: 45).

5. PODSUMOWANIE

Pod koniec XIX wieku, wobec szybkiego rozwoju środków rażenia artylerii, nastąpiła wyraźna tendencja do ograniczania programu zaplecza socjalnego i bloków koszarowych w fortach do niezbędnego minimum. Nastąpiła daleko zaawansowana specjalizacja

funkcji bojowej, a jedynym nowym motywem było wprowadzenie pomieszczeń kostnic dla poległych członków obsady, ale o charakterze higieniczno-sanitarnym, świeckim (*Anhaltspunkte...*, 1914).

W porównaniu z innymi krajami europejskimi austriackie i (później) austro-węgierskie budowle fortyfikacyjne charakteryzuje oszczędność zarówno w skali, jak i wyrazie architektury. Przeznaczenie militarne obiektów jest czytelne i oczywiste ze względu na masywność elementów budowlanych oraz otwory strzelnic armatnich i karabinowych. Starannie wykończone mury ceglane i kamienne, z minimalną liczbą spoin, sprawiają wrażenie wręcz monolitycznej konstrukcji (Pachauer, 2016). Nieliczne obiekty sakralne towarzyszące fortyfikacjom, przez większe nasycenie detalem, nadawały im nieco architektonicznej różnorodności.

Fortyfikacje, będące niegdyś znakiem panowania i sprawowanej kontroli, zapewnienia ładu i bezpieczeństwa, są obecnie świadectwem dziejów i dziedzictwem kultury (Węclawowicz-Gyurkovich, 2020). W obecnym kształcie stanowią wynik ewolucyjnego procesu nawarstwień i dodawania kolejnych elementów obronnych. Nieodzownym elementem dziedzictwa jest również występowanie warstwy wzbogacającej – znaczeniowej, której ważkimi nośnikami są obiekty sakralne. Dalsze, dokładniejsze rozważania o charakterze interpretacyjnym pozwolą zrozumieć całokształt poruszonego problemu na przestrzeni XIX wieku na terenie innych państw europejskich. Mogą być również wstępem do nowych badań.

BIBLIOGRAFIA

- (BBDK) K.k. Befestigungs-Bau Direction zu Krakau. (1851–1852). *Detail Entwurf des Forts Nro II. am Kosciuszko Hügel*. [rysunki projektowe]. AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C VI. Krakau. *Beschreibung der Unterkunfts-Verhältnisse von Kroatien und Slavonien dann von Fiume, Stadt und Gebiet*. (1900). Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei.
- Białkiewicz, Z.J. (2008). *Feliks Księżarski (1820–1884). Krakowski architekt epoki historyzmu*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Dalmatien und seine Befestigung. Eine politisch-militärische Studie von einem Genie-Officier. (1870). *Streffleurs österreichische militärische Zeitschrift*, 11(4), 8–10.
- Detailbeschreibung von Albanien. Cz. 1: Nord-Albanien mit den angrenzenden Theilen Dalmatiens und Montenegros*. (1900). Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei.
- (FLDC) K.K. Fortifications-Local Direction zu Cattaro. (1847a). *Rapports Plan über die in Folge Hoher Genie Hauptämtlichen Verordnung dd. Wien am 23ten März 1846 Nro 1629 in der Defensions Caserne zu Stanjevich vorgenommenen Umgestaltung* [rysunki powykonawcze]. Cattaro.
- (FLDC) K.K. Fortifications-Local Direction zu Cattaro. (1847b). *Rapports Plan eines auf dem Monte Copacz in Folge der Allerhöchsten Entschliessung Sr Majestat des Kaisers vom 2ten Juni 1844, gebauten sturmfreien Castells* [rysunki powykonawcze]. Monte Copacz am 30ten November 1847.

- (GDK) K.k. Genie Direction zu Komorn. (1863). *Profile des Forts auf dem Sandberge* [rysunki projektowe]. Komorn den 22ten Februar 1863.
- Gordziałkowski, J. (2001). Kopiec Kościuszki – miejsce pielgrzymek Polaków. W: J. Małecki (red.), *180 lat Kopca Kościuszki: materiały sesji naukowej odbytej 15 kwietnia 2000 rok.* (2001). Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Gurlitt, C. (1906). Kirchen, Denkmäler und Bestattungsanlagen. Z. 1. Kirchen. W: *Handbuch der Architektur. Hbd. 8. T. 4: Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude.* Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Janczykowski, J. (1994). *Fort 2 „Kościuszko”.* Atlas Twierdzy Kraków. Seria I. T. 3. Kraków: Bit Art.
- Kapisoda Stanjević, L. (1998). *Manastir Stanjevići: stogodišnja rezidencija dinastije Petrovića: istorijat i izvori.* Cetinje: CNB „Đurđe Crnojević”.
- Konzept einer Verordnung der Staatskanzlei an das Hausarchiv Nachforschungen über die österreichischen Rechte an den Klöstern Stagnevich und Maini in Montenegro.* (1831). AT-OeStA/HHStA StK Interiora Archiv 1-1-38.
- k.k. Armee-Verordnungsblatt. (1859). *Circular-Verordnung vom 15. März 1859, Abthlg. 6, Nr 1316.* Wien: Aus der kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Klieber, R. (2021). Katholische und protestantische Lebenswelten. Religiöser Alltag, kirchliche Formung, politischer Aufbruch. W: O. Kühschelm, E. Loinig, S. Eminger, W. Rosner (red.), *Niederösterreich im 19. Jahrhundert. Bd. 1: Herrschaft und Wirtschaft. Eine Regionalgeschichte sozialer Macht* (s. 483–521). St. Pölten: NÖ Institut für Landeskunde.
- k.u.k. Kriegsministerium / Reichskriegsministerium. (1903). *I-2. Militär-Stiftungen welche in der Verwaltung oder in der Obsorge des Reichs-Kriegs-Ministeriums stehen.* Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei.
- k.u.k. Kriegsministerium / Reichskriegsministerium. (1917). *K-4. Gebührenvorschrift für das k.u.k. Heer.* Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei.
- K.u.k. Technisches Militärkomitee. (1914). *Anhaltspunkte für den Entwurf und die Ausführung fortifikatorischer Bauten vom kriegstechnischen Standpunkte (Sekt. II, Nr. 313 res).* (1914). AT-OeStA/KA MBeh TMK SR 1212–1214.
- Lorenz, R. (1967). Schwarz-gelber Patriotismus. Der Katholizismus als Klammer der Habsburgermonarchie von 1848 bis 1918. *Wort und Wahrheit*, 22(1), 372–377.
- Malinowska-Petelenz, B., Suchoń, F. (2022). Szkic o ewolucji formy w polskiej architekturze sakralnej 1945–1965 na wybranych przykładach. *Wiadomości Konserwatorskie*, 72, 33–47.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes.* (1847). Wien: Aus der kais. kön. Hof- und Staats-Aerial-Druckerei.
- Markowski, D. (2017). Słowo wstępne. W: *Architektura sakralna XIX i pierwszej połowy XX wieku* (s. 7–8). Bydgoszcz: Kujawsko-Pomorskie Centrum Kultury w Bydgoszczy.
- Mrzygód-Tomasik, M. (2018). *Program prac konserwatorskich elementów wystroju wnętrza i elewacji kaplicy bł. Bronisławy przy Kopcu Kościuszki w Krakowie.* Kraków.

- (ÖAW) Österreichische Akademie der Wissenschaften. (1982). *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Wien: Verlag der Österreich. Akademie der Wissenschaften.
- Pachauer, V. (2016). Bautechnik und Architektur der ehemaligen k.(u.)k. Befestigungsanlagen. W: G. Pfeifer (red.), *Die Festungen im Alttiroler Raum / I forti militari nel Tirolo storico* (s. 237–272). Bozen/Bolzano: Raetia.
- Pizzinini, M. (2016). Die Franzensfeste zwischen 1914 und 2014. W: G. Pfeifer (red.), *Die Festungen im Alttiroler Raum / I forti militari nel Tirolo storico* (s. 329–372). Bozen/Bolzano: Raetia.
- Rokosz, M. (2001). Wywód historyczno-prawny Kopca Kościuszki w Krakowie i dzieje ustrojowe jego Komitetu w latach 1820–2000. W: J. Małeckie (red.), *180 lat Kopca Kościuszki* (s. 105–122). Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Rolf, R. (2011). *Festungsbauten der Monarchie. Die k.k.- und k.u.k. Befestigungen von Napoleon bis Petit Trianon, eine typologische Studie*. Middelburg: PRAK Publishing.
- Sandmann, F.X. (1841–1851). *Landschaften mit zwei Kreiden*. Wien: A. Paterno. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, GZGS 1050 sand 1.
- Situations Plan von Krakau*. (1796). [Plan miasta i okolic]. AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C VI Krakau.
- Steinitz, E. von, Brosch-Aarenau, T. von. (1937). *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötendorf*. Wien: Verlag der „Militärwissenschaftlichen Mitteilungen“.
- Tonini, C., Cristante, D. (2009). Immagini dal Montenegro nell’archivio Zusto conservato presso il Museo Correr di Venezia. W: F. Pedrocco, A. Craievich (red.), *L’impegno e la conoscenza. Studi di storia dell’arte in onore di Egidio Martini* (s. 352–361). Verona: Scripta.
- Węclawowicz-Gyrkovich, E. (2020). Wyburzać czy zachować dla przyszłości / To Demolish or Preserve for Posterity. *Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation*, 62, 85–96.